

INFORME SOBRE LA HIPÒTESI D'ATRIBUCIÓ DE *CURIAL E GÜELFA* A ÍÑIGO D'ÁVALOS

Lola Badia i Jaume Torró
Universitat de Barcelona – Universitat de Girona
lola.badia@ub.edu – jaume.torro@udg.edu

El 28 de novembre de 2016 Abel Soler presentà al Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València la tesi doctoral *La cort napolitana d'Alfons el Magnànim: el context de "Curial e Güelfa"*, dirigida per Antoni Ferrando Francés, catedràtic de la mateixa universitat i membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans. La revista *Tirant* n'oferí un breu resum (19 [2016], pp. 301-302). Posteriorment, se n'anunciaren alguns resultats en un acte públic amb autoritats i convocatòria de la premsa. La tesi encara és inèdita. La comunitat científica l'estudiarà com escau quan es publiqui, amb independència de l'insòlit ressò que la seva proposta principal ha tingut als mitjans de comunicació.

Tanmateix, aquesta proposta ja s'ha divulgat en l'article d'Abel Soler "Enyego d'Ávalos, autor de *Curial e Güelfa*?", publicat a *Estudis Romànics (ER)*, 39 (2017), pp. 137-165. *ER* és una revista prestigiosa de l'Institut d'Estudis Catalans (IEC). L'article hi fou rebut el 23 d'agost de 2016 i hi fou acceptat el 9 de setembre: un temps excepcionalment breu per obtenir la preceptiva avaluació externa dels dos lectors anònims (*double blind peer review*), atès que l'avaluació dels altres articles d'*ER*, 39 prengué entre un i sis mesos.

Coincidint amb la publicació de l'article, o poc abans, el presentava a la pàgina web de l'IEC una nota anònima, després reproduïda, també anònimament, al núm. 217 (febrer 2017) del Butlletí electrònic de l'IEC:

<http://www.iec.cat/activitats/butlleti/detall.asp?id_noticies=1900&numero=217>

[27/3/17]. S'hi publicava l'enllaç de l'article d'Abel Soler a *ER*, 39:

http://www.iec.cat/Comunicacio_IEC/ER39_Abel_Soler.pdf [27/3/17]. El 22 de març

l'IEC ha anunciat una conferència d'Abel Soler, que tindrà lloc el 6 d'abril. Convé entendre, doncs, que l'article es considera una novetat de gran relleu i digna de suport institucional. El títol de la conferència és "*Curial e Güelfa*: text català, context italià", que coincideix amb la descripció de *Curial e Güelfa* que Antoni Rubió i Lluch donà al pròleg de la primera edició de l'obra el 1901.

L'informe present analitza els arguments bàsics que sustenten la hipòtesi d'Abel Soler a l'article d'*ER*, és a dir el presumpte descobriment de l'autoria de *Curial e Güelfa*. S'ha redactat per mirar d'evitar que la difusió com a certesa d'una hipòtesi sense fonament provat pugui alterar la descripció d'una obra important de la literatura medieval.

1. *Curial e Güelfa*

Aquesta magnífica novel·la, escrita en català a mitjan segle XV, es conserva en un únic manuscrit avui guardat a la Biblioteca Nacional de España (Madrid, BNE, ms. 9.750). Al manuscrit no hi ha cap indicació de l'autoria, i l'obra s'ha considerat anònima des que la donà a conèixer Manuel Milà i Fontanals el 1876. No comptem amb cap document que indiqui qui en fou l'autor.

L'obra es presenta com una novel·la històrica: se situa vagament a l'època del rei Pere el Gran (1276-1285), personatge destacat al segon llibre de *Curial e Güelfa* pel seu esperit cavalleresc, exactament tal com el retratà el cronista Bernat Desclot. L'autor anònim combina referències del segle XIII amb les de la seva pròpia època, com era habitual en aquesta mena de relats, i ofereix un seguit de precisions geogràfiques: s'hi parla amb simpatia dels aragonesos i els catalans i s'hi fa esment del Montferrat, Milà, Nàpols, Tunis, Grècia, Terra Santa, Angers, Anglaterra, Catalunya i Barcelona, i fins i tot s'hi esmenten la Roca del Vallès i Solsona. No hi ha cap referència a les terres de València.

Com és natural, els estudiosos s'han esmerçat a cercar (a) en quin lloc i amb quina cultura es compongué l'obra i (b) qui en podia haver estat l'autor. Les dues vies de recerca de vegades s'entrecreuen, de vegades no.

Pel que fa a la primera (a), en diverses ocasions ha estat suggerit que l'obra podia procedir de la cort napolitana d'Alfons IV, el Magnànim (1442-1458). Les proves segures i concretes del coneixement d'aquesta cort es troben en dos estudis paral·lels prou recents: per exemple, s'ha identificat el nom del personatge crucial Melcior de Pando amb el llinatge napolità dels Pandone, comtes de Venafro, i el personatge secundari Boca de Far amb el cavaller napolità Bucca di Faro (Ferrer 2011: 69-70; Badia i Torró 2011: 46, 541, 610; 566).

Entre les moltes propostes d'autoria (b) destaquen la d'Espadaler (1984), la qual, encara que no es concretà en un nom, aportà un cúmul d'informació nova sobre els referents de l'obra; la de Ferrando (1980, 2013), que l'atribuí al secretari Joan Olzina,

sense cap dada segura, adduint referents italians i suposades preferències pel lèxic valencià; i, sobretot, la de Ferrer (2011), que investigà més d'un centenar de registres d'arxiu abans de proposar la candidatura del bibliotecari reial Lluís Sescases. Maria Teresa Ferrer i Mallol, que dissortadament ens ha deixat fa ben poc, féu la recerca amb probitat i no s'estigué de remarcar-ne el problema: "No hi ha proves concretes que Lluís Sescases fos l'autor de *Curial* ni segurament no n'hi haurà mai per a cap altre hipotètic autor" (2011: 111). Resumí les hipòtesis d'atribució precedents i en descartà algunes del tot per manca de solidesa (2011: 59-61).

Lola Badia i Jaume Torró, en lloc de cercar un autor concret, han dedicat trenta anys d'investigació (des de Badia 1987 i 1988, i Torró 1991) a la comprensió de l'obra i a la cultura de l'anònim, una cultura pròxima a l'humanisme que ha acabat dibuixant l'ambient de la cort del Magnànim. Aquest coneixement de les fonts i els referents de tota mena es troba reunit a la seva edició crítica de *Curial e Güelfa* (Badia i Torró 2011). Ha estat clau el descobriment de la influència del *Filocolo*, de Boccaccio, i del comentari llatí de la *Commedia* obra de Benvenuto da Imola, entre moltes altres fonts.

2. L'article d'Abel Soler a *ER*

2.1 Data i ambient cultural de la novel·la

Soler afirma:

Per norma general, la crítica literària i els editors de l'obra coincideixen a datar *Curial e Güelfa* com un text immediatament posterior a l'entronització napolitana d'Alfons el Magnànim (1443) i anterior a la caiguda de Constantinoble a mans del Gran Turc (1453). (p. 139)

No es tracta d'una norma de la crítica, sinó de la proposta de l'edició crítica de Badia i Torró (2011: 41-44). Martí de Riquer, Anton Espadaler i altres havien suggerit datacions diferents, sovint posteriors a la caiguda de Constantinoble, o basant-se en altres arguments. El rerefons italià ha estat glossat per tots els crítics, que igualment han observat, des del principi, que també hi ha materials ibèrics, occitans, francesos i borgonyons a valorar.

La data concreta que proposa Soler és 1445-1448 (p. 139, títol) o 1446-1448 (pp. 139 i 157). L'edició citada deia que la redacció podria escaure a "la segona meitat de la dècada dels anys 40 del segle XV" (Badia i Torró 2011: 43). L'única novetat de l'article

de Soler seria la data *ante quem* (1448), basada en una mera conjectura (vegeu 2.4, més avall).

2.2. Ús impropï de la bibliografia

Segons Soler, “les atribucions hipotètiques més fonamentades” han estat les de Ferrando, Butinyà i Ferrer (p. 138). De la segona d’aquestes diu Ferrer: “els fonaments històrics d’aquesta hipòtesi, però, no són gens sòlids” (Ferrer 2011: 60-61). En canvi, el llibre d’Espadaler (1984) no s’esmenta a l’article de Soler, tot i haver estat aprofitat i repetidament citat per Ferrer (2011). Maria Teresa Ferrer i Mallol, membre de l’IEC, ha estat una historiadora vinculada a la Institució Milà i Fontanals del CSIC i dirigí durant dècades el prestigiós *Anuario de Estudios Medievales*.

Soler enumera acumulativament les coneixences literàries de l’autor de *Curial e Güelfa* sense donar-ne, sovint, la font bibliogràfica original o donant-ne una de posterior. Per exemple, afirma: “El record de Petrarca és potent (*Secretum, Familiares, Canzoniere...*), però ideològicament domina el contemporani Leonardo Bruni” (p. 145). Per a Petrarca, vegeu Badia i Torrò (2011: 72-76). A la mateixa pàgina llegim: Dante “és un referent de saviesa, explorat intensament a través de Da Imola i Pietro Alighieri (Mena 2012)” (p. 145). La importància del comentari de Benvenuto da Imola s’havia explicat a bastament a Badia i Torrò (2011: esp. 92-97), on també es documenta el coneixement del comentari de Pietro Alighieri (2011: 636).

2.3 Errors

L’article presenta errors de mena diversa. Heus-ne ací una mostra. Abel Soler afirma que, segons “els experts”, l’obra se situa en “la cort napolitana d’Alfons V d’Aragó ‘el Magnànim’ (1436-1458)” (p. 138). Cap expert no parlaria d’una cort napolitana abans que el rei Alfons prengués Nàpols el 1442.

L’apartat dedicat a la cultura de l’autor està orientat a establir-ne la valencianitat i la influència milanesa. Segons Soler, “les fonts literàries ibèriques influïren ben poc”, car les “cròniques catalanes” de Desclot i Muntaner “són un record de lectura —o d’audiència— llunyà” (p. 144). És sabut de fa molt temps que la crònica de Desclot dedicada al rei Pere el Gran és fonamental per a la comprensió de l’obra (Riquer 1964: II, 624; Badia i Torrò 2011: 62-65). En canvi, segueix afirmant Soler, “De la cort de València, l’autor recorda les lletres de batalla de Pero Maça, Canals (traducció de Valeri Màxim), Villena (*Los treballs d’Hèrcules* i les glosses a l’*Eneida*), *Fronidino e Brisona*,

el *Doctrinal* de Pacs i les *Tragèdies* de Sèneca” (p. 144). Deixant de banda que Enrique de Villena acabà enviant la seva versió glossada de l’*Eneida* al Marquès de Santillana, no hi ha cap raó per atribuir a “la cort de València” l’anònim *Fronдино e Brisona*, per exemple; pel que fa a la traducció de Canals, l’autor podia haver-la llegit, si ho va fer, a València, a Barcelona o en un altre lloc, perquè s’enllestí el 1395 i fou un encàrrec del cardenal Jaume d’Aragó, bisbe de València, que adreçà l’obra, amb una lletra dedicatòria, als consellers de la ciutat de Barcelona (Riquer 1964: II, 445-446).

Segons Soler, una prova de la cultura milanesa de l’autor és que

els diccionaris de l’escriptor («Priscian, Uguici, Pàpias, Catholicon, Ysidoro, Alexandre», *CeG* III.79) són els corrents en biblioteques milaneses («*Doctrinale* di Alexandre..., *Ethimologiae* di Isidoro..., *Catholicon* di Giovanni Balbi..., *Lexicum* di Papia..., *Derivationes* di Ugucione»); Pedralli, 2002: 171) i en la ducal del castell de Pavia. (p. 144)

Aquests diccionaris són els més corrents arreu perquè eren instruments escolars habituals (vegeu, per exemple, Black 2001: 263). Soler fa referència a “la faula grecollatina de les abelles i la mel” aplicada a la *imitatio* (p. 143): és un passatge de la coneguda epístola 84 de Sèneca a Lucili.

Segons Soler (p. 153), *Alva* (la ciutat d’Alba al Piemont) és un “topònim escrit a la castellana...” per l’autor (segurament perquè el considera nat a Toledo). Com comenta Ferrer, i sap qualsevol que consulta manuscrits, “la diferència de *v* a *b* no és important” (2011: 72).

La lleugeresa a l’hora de tractar dades de tota mena es pot il·lustrar amb l’exemple següent sobre un personatge de la novel·la:

Contrasta això amb l’honradesa de «Jacme Perpunter», de Solsona, però amb casa a Barcelona. Els perpunters fabricaven els perpunts *de junyir*. Deu tractar-se, doncs, d’un homenatge a Joan de Junyent menor (†1444), mercader de Solsona amb casa mercantil a Barcelona i interessos —amb els Llobera— a Eivissa, Gènova, Nàpols, Tunis, etc. (p. 152)

Encara que Jaume Perpunter es digués Jaume, Soler se l’imagina com un *alter ego* de Joan Junyent.

2.4. Interpretació per al·legoria

La pregunta que formula el títol de l’article (“Enyego d’Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*?”) polaritza totes les aportacions de materials documentals i lingüístics del

treball, de manera que esdevé un desplegament d'arguments històrics o basats en la llengua suposadament probatoris d'una hipòtesi adoptada de manera apriorística. Aquesta argumentació acumulativa assumeix d'entrada que la novel·la s'ha de llegir en clau al·legòrico-política, partint d'un suggeriment d'Antoni Comas i d'acord amb apreciacions signades per Antoni Ferrando (p. 139). No s'ofereix cap fonament sòlid d'aquesta interpretació, que ni és l'única possible ni resulta evident per cap motiu extratextual. Amb aquesta conjectura, Soler data l'obra:

No són pocs els indicis interns i externs que reforcen aquesta impressió de Comas, i que porten a situar la redacció definitiva de *Curial e Güelfa* pels anys 1446-1448, quan la Corona d'Aragó (= Curial?) aspirava a esdevenir «la senyora de Milà» amb el suport de l'Església (= la Güelfa?). (p. 139)

Més avall, tanmateix, la novel·la pot ser també un

instrument de commemoració epitalàmica (¿les noces de Ferran d'Aragó amb una descendent dels prínceps «d'Orenges», 1445, com a excusa dedicatòria?) (p. 144)

2.5. *Manca de documentació*

És un defecte general de l'article, segurament apressat, però en tot cas no advertit pels avaluadors anònims. Vegeu-ne exemples a l'apartat següent.

3. Les suposades proves de la nova hipòtesi d'autoria no la sostenen

3.1. *El casament d'Íñigo d'Ávalos amb Antonella d'Aquino i l'escut dels Del Borgo amb un lleó rampant*

L'article d'*ER* afirma a les pàgines 151-152:

El Magnànim trobà una altra pubilla per al camarlenc (1443) que li aportà grans dominis i el títol de comte de Monteodorisio (la senyoria d'«Andrea» Acciaiuoli, viuda d'Arto — «l'Arta»?— i amiga de Boccaccio). El comte s'obligà per pacte dotal a dur armes Del Borgo («un leó... rampant qui travessava abdues les colors», CeG I.17) per la dama. És el lleó que figura en els sepulcres dels descendents: els D'Ávalos-Aquino, marquesos de Pescara (il·lustració núm. 4).

Soler es refereix a Íñigo d'Ávalos (“camarlenc”) i creu que l'escut d'armes dels Del Borgo suposadament assumit per d'Ávalos el 1443 és un peça clau per a l'atribució d'autoria de la novel·la, car Curial exhibeix el lleó rampant. Per això la nota anònima del Butlletí electrònic de l'IEC ja esmentada, sempre més rotunda, assegura:

Les armes heràldiques que fa Curial en honor de la seva estimada Güelfa («un lleó rampant que travessa les dues colors d'un escut migpartit») coincideixen amb les adoptades per Enyego d'Ávalos el 1443, quan va signar les esposalles amb la noble napolitana Antonella d'Aquino. Fer-ho, en aquella època era una manera de signar l'autoria de la novel·la.

La presumpta prova, però, és fruit de dos errors històrics. (a) La data de 1443 és una equivocació: les esposalles i les noces entre Íñigo d'Ávalos i Antonella d'Aquino s'esdevingueren els dies 8 i 11 de novembre de 1450, i en novembre de 1452, respectivament, segons Colapietra (1988: 145) i Balzano (1942: 114) —i recordem que Soler ha assegurat que *Curial e Güelfa* fou escrita entre 1446 i 1448 (segons la interpretació al·legòrica comentada a 2.4, més amunt).

També és un error (b) l'afirmació que Íñigo d'Ávalos s'obligà per pacte dotal a adoptar l'escut del lleó rampant (afirmació que Soler no documenta sinó esmentant els sepulcres dels descendents). Aquesta adopció s'esdevingué quan la comtessa Antonella es convertí en hereva dels d'Aquino l'any 1472, per la mort del seu germà sense descendència: és això el que obligà a dur les armes als fills i néts d'Íñigo d'Ávalos i d'Antonella d'Aquino que heretaran el marquesat de Pescara, com explica el poeta i historiador del segle XVI Angelo Di Costanzo (1582: XVIII, p. 405); també hi fa referència Balzano (1942: 114). En resum: per molt que l'article s'il·lustri amb una fotografia d'un sepulcre posterior, el lleó rampant de Curial ni té res a veure amb Íñigo d'Ávalos ni prova res sobre l'autoria de l'obra.

Soler, en tota aquesta qüestió, només cita Colapietra (1988), que és la referència bibliogràfica que es troba a l'entrada de la Wikipèdia per al llinatge d'Ávalos (s.v. Íñigo Dávalos [cast.], Enyego d'Ávalos [cat.], Innico I d'Avalos [it.]). Segons Balzano (1942: 114), Antonella d'Aquino, quan era “tutt'ora minorenne” rebé com a dot de la seva àvia materna Giovanna del Borgo, el 8 de novembre de 1450, “affinché potesse contrarre un matrimonio vantaggioso, la contea di Monteodorisio”. Això vol dir que aquesta donzella es casà jove, arran de rebre el dot de la seva àvia el 1450: per tant, el 1443 havia d'ésser una criatura. La informació de consulta sobre els d'Ávalos napolitans es troba al *Dizionario Biografico degli Italiani* (I: 612-637): el 1452 Íñigo d'Ávalos es converteix per casament en comte de Monteodorisio, i el seu fill no esdevé hereu dels Aquino fins a la mort sense fills de Francesco Antonio d'Aquino, germà de la mare, Antonella d'Aquino. L'adopció de l'escut del llinatge del Borgo es documenta al segle XVI.

Les armes amb un lleó rampant poden tenir altres orígens, històrics o literaris. Vegeu, per exemple, el comentari de Badia i Torró (2011: 548) a les armes de Curial al llibre I:

Curial no practica encara l'incògnit cavalleresc com al llibre II; mostrant la seva condició de campió d'una vídua podria ser identificat per un herald o rei d'armes. Al *Filocolo* Florio, durant el combat per alliberar Biancifiore de la foguera, duu un elm «sopra'l quale un'aquila con l'ali aperte di fino oro risplendeva» i el seu contrincant, Massamutino, porta a l'escut «un leone rampante d'oro in azzurro campo» (*Filoc* II.45.3 i II.65.8).

3.2. *La medalla del Pisanello*

L'article d'*ER* afirma a les pàgines 153 i 164:

Poc després, D'Ávalos es reincorporà al campament reial per a participar en la campanya de Piombino (la Toscana, 1448), que fou un fracàs. Se'n tornà a Nàpols amb el rei, i acceptà el càrrec de gran camarlenc (1449). El Pisanello havia dissenyat per a ell una medalla amb divisa humanística (l'escut d'Aquil·les simplificat, amb el doble cim del Parnàs, la Tebes emmurallada per Cadme, el temple d'Apol·lo, llorers de sapiència i vinyes de Bacus; *vid. CeG* III.24) i un *motto* enigmàtic («per vvi se fa») adreçat a les Roses de Pièria, les Muses «colents Elicona» (*CeG* III.0). [...] En l'anvers de la medalla del 1449, el camarlenc apareix retratat de perfil i cobert amb un *chaperon* a la borgonyona (il·lustració núm. 3).

Annex, núm. 3.- Íñigo de Dávalos / Enyego d'Ávalos. Medalla del Pisanello (1449). La divisa del revers representa un escut d'Aquil·les simplificat (segons testimonis de l'època) i la Tebaida amb el Parnàs: «aquella ciutat que primerament murà Cadmo [...]; aquells monts apel·lats Nissa e Cirra [...]; los llorers [...] e les vinyes [...], aquell temple d'Apol·lo» (*CeG* III.24).

La medalla, certament, porta a l'anvers el retrat d'Íñigo d'Ávalos. Pel que fa al revers, Soler afirma —sense documentar-ho amb bibliografia— que s'hi representa l'escut d'Aquil·les i que hi ha uns motius iconogràfics (els dos cims del Parnàs, la ciutat de Tebes, el temple d'Apol·lo amb els llorers consagrats al déu i les vinyes de Bacus) que apareixen a *Curial e Güelfa* (per això relaciona també el “*motto* enigmàtic” amb les Muses). Ho considera una prova de l'autoria d'Ávalos.

Segons una tradició antiga, el revers representa, és ben cert, l'escut d'Aquil·les, però no pas els motius que Soler hi imagina. La part central de la medalla és ocupada per un paisatge amb dues ciutats d'homes mortals —no pas Tebes i el temple

d’Apol·lo— al peu de dues muntanyes que no tenen res a veure amb els dos cims del Parnàs; a la part inferior hi ha l’oceà, i la part de dalt és ocupada per la representació del cel i les estrelles (vegeu Waddington 2000: 30-31).

Aquesta representació de la terra, el mar i el cel al·ludeix al famós passatge de la *Iliada* (18, 478-608) on es descriu l’escut que Hefest va fer per a Aquil·les. Que l’escut representava el món era un coneixement difós —per exemple a través d’Ovidi, d’on l’havia tret Corella: “ne la tua mà esquerra, hàbil sol en furtar, porà sostenir lo pesat escut, en lo qual la imatge del món està figurada” (*Raonament de Telamó i Ulisses*, Roís de Corella 2001: 129, 77-79). Els historiadors de l’art han datat la medalla el 1449. En aquests anys, Lorenzo Valla estava duent a terme la seva traducció llatina de l’epopeia homèrica (Psalidi 2008, Badia i Torró 2015), i la difusió del passatge en ambients humanístics era ben fàcil. Vegem amb detall els motius de la medalla a la llum de la *Iliada*:

Els primers versos contenen una presentació general de l’escut, abans de passar a la llarga i detallada descripció de la seva decoració. La descripció comença pel centre de l’escut, l’espai dedicat als astres i a les constel·lacions, i després avança per franges semicirculars concèntriques fins a arribar a la vora (*Iliada*, 18, vv. 607-608), on es representa l’oceà que volta el món. En la medalla de Pisanello tenim, en ordre no concèntric, l’oceà a la meitat inferior, i, a la superior, la terra, el cel i les estrelles. Literalment: “[Hefest] representà en efecte sobre aquest [= l’escut] la terra, després [representà] sobre aquest el cel, després [representà] sobre aquest el mar i el sol infatigable i la lluna plena, sobre aquest després totes les constel·lacions, de les quals el cel es corona, les Plèiades i les Híades i la força d’Orió i l’Óssa, que anomenen de nom també Carro, la qual gira entorn seu en el mateix lloc i espia Orió sola entre les constel·lacions i és exclosa de les immersions de l’Oceà” (*Iliada*, 18, vv. 483-489). Entre el cel amb les constel·lacions i l’oceà hi ha la terra amb dues ciutats a la medalla del Pisanello: “[Representà] després sobre l’escut dues belles ciutats d’homes mortals. En una en efecte justament noces i banquets se celebraven i els ciutadans conduïen després per les ciutats dels tàlems les núvies amb torxes ardents, cant himeneu s’alçava continu; a més es movien joves dansaires [...]” (*Iliada*, 18, vv. 490-494ss) L’una és la ciutat en pau i l’altra la ciutat en guerra. L’espai de la medalla no permet representar ni els detalls de les celebracions nupcials ni la sortida de l’altra ciutat dels assetjats ni la batalla que en segueix (vv. 490-540), ni les escenes següents fins a la vora de l’escut (*Iliada*, 18, vv. 541-608). Qualsevol lector d’Homer pot comprovar que a la medalla del Pisanello no s’hi ha representat de cap manera el Parnàs de doble cim “ni

la Tebes emmurallada per Cadme, el temple d'Apol·lo, llorers de sapiència i vinyes de Bacus”.

De fet, el passatge de *Curial e Güelfa* que cita Abel Soler (“aquella ciutat que primerament murà Cadmo [...]; aquells monts apel·lats Nissa e Cirra [...]; los llorers [...] e les vinyes [...], aquell temple d'Apol·lo”, III.10.1; ed. Badia i Torró 2011: 426-427) procedeix de la *Commedia* i els seus comentaristes: Dante esmenta els dos turons del Parnàs a la invocació del *Paradiso* (I, 13ss.), i el comentari de Benvenuto da Imola al passatge li'n donà la interpretació (Badia i Torró 2011: 654-657). En conclusió: la iconografia de Soler és imaginària i, doncs, no serveix per sustentar la seva hipòtesi d'atribució.

3.3. *El manuscrit*

Soler creu que el manuscrit conservat (BNE, 9750) deu ser “l'esborrany preliminar, previ a la plasmació definitiva de l'obra literària” (p. 137). Per això, i com que l'enquadernació (de finals del segle XV) s'ha considerat toledana, creu que aquest manuscrit de l'autor viatjà a Toledo de la mà d'un germà d'Íñigo d'Ávalos; corona així un suggeriment del seu director de tesi: “en atenció a aquest indicador [l'enquadernació], Antoni Ferrando (2012c: 81) deduí que l'anònim podia tenir «vincles culturals o familiars amb Toledo»” (p. 141).

Ara bé: el manuscrit ha de ser una còpia i no un original de la mena que sigui. Al principi de la novel·la, el

manuscrit deixa en blanc el nom de la contrada on va néixer Curial i el del seu pare. El copista no degué entendre el topònim ni el nom del pare i deixà sengles espais per a escriure'ls quan pogués fer-ho. Una mà posterior va afegir «en Catalunya» al primer espai buit” (Badia i Torró 2011: 536, i cf. 9-10).

És impossible creure que l'autor no sabés on nasqué el protagonista (o on llegí la història que conta) ni el nom del pare.

Les còpies sovint deixen noms propis i paraules tècniques o científiques en blanc perquè el copista no les entén, a l'espera que un altre les resolgui més endavant, com passa en alguns manuscrits de la *Visión deleytable* d'Alfonso de la Torre (Torre 1991: I, 13-28). Com que el manuscrit és indubtablement una còpia, les suposicions sobre el viatge a Toledo deixen de tenir validesa per a l'establiment de l'autoria de l'obra.

Convençut d'entrada que el manuscrit era de l'autor, Soler troba una altra prova que creu irrefutable en la materialitat de les marques de fabricació del paper:

Les marques d'aigua del ms. 9750 són nord-italianes i de la mateixa època. Destaca la filigrana 13630 del catàleg Briquet, amb la *Biscia Viscontea*, emblema de Milà per antonomàsia (il·lustració núm. 2), per ser la marca del paper emprat el 1447 en l'administració ducal. En aquell any, les senyeres del rei d'Aragó onejaren sobre les torres del castell de Porta Giove. (p. 139)

Soler dona dades parcials i inexactes: la marca d'aigua amb una serp, efectivament milanesa, es troba només en un quadern (ff. 181-192), i no n'hi ha una sinó dues de diferents, documentades en dates diverses, com ha explicat Gemma Avenzoza (2012: 4 i 10-14), que Soler no cita. Cap de les dues no correspon a Briquet 13630; Soler hi remet perquè el catàleg de Briquet documenta la marca 13630 en la data que s'ajusta a la seva hipòtesi cronològica. Les quatre marques d'aigua de la resta del còdex es documenten amb localitzacions variades: Llenguadoc, Provença, Alvèrnia, Flandes, Toscana, etc. (vegeu BITECA manid 1125, i Avenzoza 2012: 4) Encara que fossin nord-italianes, no servirien per localitzar la confecció del manuscrit, car el paper viatjava. Tampoc no servirien per datar amb cap precisió, perquè el paper es guardava (i és norma dels codicòlegs fer atenció a aquest índex de datació amb un marge de trenta anys). El paper italià era de bona qualitat i s'exportava; per això no és gens estrany trobar-lo en manuscrits copiats a la Península ibèrica o en altres llocs (vegeu Avenzoza 2012: 10-11, esp. n. 16).

4. L'entorn de l'article i la llengua de *Curial e Güelfa*

Soler no basa la seva atribució de *Curial e Güelfa* a Íñigo d'Ávalos en la llengua de l'obra analitzant-ne dades lingüístiques amb la documentació pertinent. Per a la valencianitat de la llengua remet a Ferrando i apunta que Joan Veny s'ha plantejat aquesta possibilitat i que Germà Colón “manté dubtes raonables” (p. 140). La nota que presenta l'article considera que aquest és un element probatori.

4.1. De la hipòtesi a la certesa sense justificació

La nota del Butlletí electrònic de l'IEC ja citat porta el títol “El nom de l'autor del *Curial e Güelfa*, desvelat”. Així, la hipòtesi de l'article, el títol del qual acaba amb un

interrogant (“Enyego d’Àvalos, autor de *Curial e Güelfa*?”), esdevé una certesa sense justificar. La lleugeresa d’aquesta nota es pot comprovar tot seguit quan hom hi afirma:

Si bé no hi ha cap document que certifiqui qui és el autor [sic] de *Curial e Güelfa*, tal com passa amb quasi totes les obres medievals i la majoria de les modernes —no hi ha, per exemple, cap document que certifiqui que Ausiàs March és l’autor de les seves poesies o que Cervantes sigui l’autor d’*El Quijote*—, segons Soler “hi ha poques obres que traspuïn tantes dades sobre el seu autor com el *Curial*.”

En el cas d’Ausiàs March hi ha una vintena de manuscrits i edicions antigues que asseguruen l’autoria de gairebé tota la seva obra; en el cas de *Curial e Güelfa* hi ha un sol manuscrit anònim. No és el mateix cas, evidentment. Té raó Soler: hi ha moltíssimes dades a la novel·la sobre l’autor, però no sobre el seu nom sinó sobre la seva cultura i l’ambient en què visqué, i per això fa dècades que s’investiguen.

També sobta l’afirmació següent:

[*Curial e Güelfa*] s’ha acostumat a presentar com una obra escrita per algú de Catalunya, si bé molts filòlegs l’han certificada de [sic] valenciana. Ara, la tesi de l’historiador i doctor en Filologia Catalana per la Universitat de València, Abel Soler, no només en confirma la valencianitat, sinó que revela el nom de l’autor: Enyego d’Àvalos.

Sembla que la proposta d’autoria és un escreix: la línia de recerca tenia l’objectiu de confirmar la valencianitat de l’obra, tanmateix ja certificada, segons l’autor de la nota. No devia ser tan segura quan Ferrer proposà com a autor Lluís Sescases, lamentant que, en ésser probablement de Cervera, la valencianitat no es confirmés (2011: 142). La línia de recerca es defineix poc després:

La troballa corona una línia d’investigació d’Antoni Ferrando, membre de la Secció Filològica i director de la tesi doctoral de Soler. Ferrando s’havia proposat identificar l’autoria de *Curial e Güelfa* a partir del perfil d’un lletraferit que recorre a molts termes característicament valencians (*febra, bambollat, acurtat, mentira, rabosa, la fel, almáguena* [sic], etc.) i a molts calcs lingüístics i fonts literàries italianes per redactar una novel·la la gestació de la qual només s’entén en el context de la cort valenciana i napolitana del Magnànim.

Ja hem vist que situar l’obra a la cort de Nàpols no és cap línia d’investigació pròpia de Ferrando; la valencianitat, en canvi, sí, car Ferrando (2013) havia proposat el secretari

Joan Olzina, valencià, com a autor de la novel·la, abans de desdir-se'n. Com que en la nova hipòtesi és un toledà, valencià d'adopció i resident anys a la cort de Milà, ara s'han cercat també llombardismes:

Entre Nàpols i Milà, pels vols de 1445-1448, deuria redactar la novel·la, en què demostra els seus coneixements d'italià literari i col·loquial (amb llombardismes inclosos), i la seva familiaritat amb la geografia llombarda.

Amb un cop d'ull al *Diccionari català-valencià-balear (DCVB)* d'Alcover i Moll ja n'hi ha prou per veure que els termes citats a la nota no demostren que a la llengua de *Curial e Güelfa* hi hagi valencianismes (*bambolla* es documenta en Lull, *acurtar* i *almànguena* en el gironí Eiximenis, etc.). Però la qüestió, de fet, no és aquesta, i això ja ha estat argumentat recollint les aportacions filològiques precedents i explicant la naturalesa de la llengua literària de la novel·la en un llarg article publicat a *Cultura Neolatina* (Badia i Torró 2014). Soler no el cita i, és clar, no hi replica.

4.2. Llombardismes

Els suposats llombardismes que proposa l'article de Soler evidencien manca de rigor filològic; des del punt de vista de la lingüística romànica, no tenen cap mena de fonament, i els avaluadors d'aquest article ho haurien hagut d'advertir. Els llombardismes en qüestió no existeixen i, si existissin, tampoc no provarien l'autoria d'Íñigo d'Ávalos. *Curial e Güelfa* és una obra escrita en una llengua literària elaborada, sàvia i internacional que defuig els localismes (Badia i Torró 2014). Com que parlar de llombardismes és una novetat absoluta a propòsit de *Curial e Güelfa*, convé descartar els arguments fal·laços recollits a les pp. 141-142 de l'article d'ER. Cal advertir que la Llombardia és avui una regió italiana situada entre el Piemont i el Vènet on subsisteixen diversos dialectes locals dotats de diccionaris i descripcions (Cherubini 1843; Gambini 1850). Al segle XV se solia designar amb el terme *llombards* els habitants de la Itàlia septentrional, és a dir la zona meridional de l'Imperi germànic: el rei de França, per exemple, considera que Curial és llombard perquè ve del Montferrat, que és avui al Piemont.

4.2.1 VERBS SINTAGMÀTICS. La bibliografia els exemplifica amb: *dà föra* 'spendere', *dà giò* 'tramontare', *levá sü* 'alzarsi' (Rohlf's 1969: III, § 918). Només en un cas Abel Soler

cita la font del verb sintagmàtic llombard (“sarà sü”) que, segons ell, calca l’autor de *Curial e Güelfa*. Comentem tot seguit els casos proposats per Soler a la p. 141.

(i) “«vage fora [= ‘isca’] dels cels» (CeG III.18), d’*andà föra*”

En català actual és normal l’ús emfàtic, com en el fragment citat, d’ “anar(-se’n) a fora” per “sortir”: “Tu vés a fora i espera’t”.

(ii) “«haüt un forts e molt bell cavall, muntà sus per anar a la plaça» (CeG I.17), de *montà sü*, ‘pujar a cavall’”

Hi ha usos semblants documentats en català medieval al *DCVB* (s.v. *sus*):

“Esperan quant uendrien e quant metrien nostra senyera sus, Jaume I, Cròn. 443.

E’ls nostres pujaren sus, Pere IV, Cròn. 201.”

(iii) “«encontrà lo comte de Poytieus... e no s’arrestà sobre [‘s’entretingué amb’] aquell, ans ne fèr un altre» (CeG II.38), de *restà sü*”

“Arrestar-se” (‘aturar-se’) té òbviament un sentit diferent de “restar”. “Restà sü” en llombard vol dir ‘quedar-se dret, sostenir-se, quedar-se llevat (sense anar a dormir)’ (Cherubini 1843 i Gambini 1850 s.v. *stà*). Costa de veure com una determinada expressió produiria un calc amb un significat completament diferent.

(iv) “«Ramon Folch, que ·l viu, volgué saltar avall» (CeG III.68), de *saltà giò*”

“Saltar avall” és una expressió normal en català actual.

(v) “«la viu venir revoltant-se la finestra avall» (CeGIII.67), de *buttas de la finestra in giò*”

“Llançar-se avall per la finestra”, traducció de la frase llombarda donada, seria normal en català actual, però no correspon al que diu el fragment citat de *Curial e Güelfa*, que ara seria “la vaig veure venir fent voltes finestra avall”, on l’única diferència pel que fa a la construcció que ens ocupa és la presència de l’article (“la finestra avall”) en la versió antiga.

(vi) “«e tant cercà amunt e avall que ell trobà Boca de Far» (CeG I.31), de *cercà in sü e giò*”

En català actual són normals “buscar amunt i avall” i altres expressions d’insistència en una activitat utilitzant “amunt i avall”.

(vii) “«tirades les portes, *damunt* los *tancà*» (CeG II.109) [per “tirades les portes *damunt*, los *tancà*”], que presenta un calc de *sarà sù*, ‘tancar la porta’ (Vidari, 1972: 336, s. v. *sarä*)”

La citació està mal puntuada: “*damunt*” es refereix a “tirades les portes”.

L’expressió no correspon a la intuïció del català actual, però el sentit és clar: “passades les portes *damunt* d’ells”, on “*damunt*” es refereix a allò que queda “a dintre” fent una extensió del significat de “deixar a sota” del sentit vertical a l’horitzontal, com a “*damunt* del pit”, que vol dir a la part de fora del pit.

Trobem aquest ús en llatí: “*ingressusque, clausit ostium super se et super puerum, et oravit ad Dominum*” (*Vulgata*: Reis II, 4,33). D’altra banda, la posició normal de l’adverbi en una combinació sintagmàtica amb un verb és al darrere d’aquest o d’eventuals complements, i l’adverbi que correspongués al llombard “*sù*” hauria de ser “*amunt*” o “*sus*”, no “*damunt*”.

4.2.2 PRETESOS “LLOMBARDISMES LÈXICS”

Abel Soler no cita la forma llombarda de cap dels següents mots pretesament llombards (pp. 141-142):

(viii) *restell*. L’evolució catalana d’aquesta paraula no planteja cap mena de dubte de forma o de sentit: vegeu les entrades *rastell* del *DCVB* i *rastre* del *DECat*. Tots dos diccionaris citen *Curial e Güelfa*.

(ix) *armurer*. És un terme d’origen francès (*DCVB* s. v. *armurer* i *DECat* sv. *arma*).

(x) *parc*. És un terme d’origen francès (*DECat* s. v. *parra*).

(xi) *famolent*. És un terme perfectament documentat en català antic: “Viu per les carreres hòmens pobres, nuus, magres, famolents, Llull Felix, pt. viii, c. 22. Hom famolent no està en repòs, Ausiàs March, cxxii bis. Natura humana famolenta, Villena Vita Chr., c. 67. (Es troba la forma *famolent* com a femení en Canals Carta, pròl.).” (*DCVB* s. v. *famolent*). També *DECat* (s. v. *fam*).

(xii) *upegà*. És un terme d'evolució catalana i documentat en altres fonts del català antic: “Puput. Altra terra hi ha prés Bocínia, on vé una upegà en un boscatge, Llull Blanq. 88, 3.” (*DCVB* s. v. *upegà*; també *DECat* s. v. *puput*, que accentua “úpega”).

(xiii) *bubó*. A *Curial e Güelfa* “bubó”, referit a l'ocell que anomenem “duc”, és un cultisme pres directament del llatí “bubo bubonis” o imitat de l'italià, on també ha existit la forma culta paral·lela “bubone”, ara en desús (*TLIO* i Zingarelli 2001 s. v. *bubone*). No apareix cap forma llombarda similar als diccionaris que hem consultat: Cherubini (1843) i Gambini (1850). Gambini dona, per al dialecte de Pavia, la forma onomatopèica *boubóu* com a nom de la “puput”, un ocell completament diferent. Coromines documenta a la Ribagorça una forma anàloga, “bobó”, aquí sí referida a un rapaç nocturn (*DECat* s. v. *duc ii*).

(xiv) Soler escriu:

hàpax *creatius* com “ranapeix”, que l'autor deu haver inventat a partir del *ranabéyt* del llombard occidental (Pfister / Schweickard, 1984: VI-3, 1474, s. v. *bot(t)*). Aquesta veu apareix en comptes de *capgròs* o *cap de bou*, i com a sinònim de «cullereta», la variant zoonímica més estesa del català occidental.

És completament inversemblant suposar que l'autor de *Curial e Güelfa* inventava termes referits a bèsties comunes. No hi ha correspondència entre la forma llombarda esmentada i “ranapeix”.

(xv) Soler escriu:

Vet també algun ofici singular, com el de “pretor” (‘jutge’), no relacionable amb la Corona d'Aragó, Nàpols o l'Hongria de la ficció, sinó amb Milà i la Llombardia (Soler, 2015: 125).

Aquesta observació denota falta de formació filològica; l'ús és habitual dins de la tradició literària romànica, per referència a l'antiguitat i també en narracions sense aquest context històric: “Bé pens que et recorda d'aquella mesquina mare, per crim capital per lo pretor a mort condemnada en lo carçre” (Metge 2003: 152). La informació històrica també és deficient. A Soler (2015: 125) s'afirma: “Ara bé, a l'Hongria medieval no existia cap oficial anomenat *pretor*; ni a la Corona d'Aragó *sensu stricto*, ni a Castella, ni al reialme de les Dues Sicílies.” Però:

Nelle città maggiori il Baiulo [responsable de l'administració urbana, compresa l'administració de justícia] muta denominazione, a Palermo tra gli anni dieci e venti del Trecento prende il nome di Pretore (Titone 2003: 967, n. 13).

Al *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* (TLIO s. v. *pretore*, 3) trobem l'accepció “ufficiale che amministra la giustizia o svolge det[erminati] incarichi in una comunità”, documentada efectivament a Palerm (a l'any 1341), a més de Verona (a l'any 1356) i Siena (documents dels anys 1309 i 1310).

5. Corol·lari

5.1. La tesi doctoral d'Abel Soler s'haurà de jutjar quan es publiqui. Tant si la seva hipòtesi resulta llavors plausible com si no, és ben possible que l'estudi contingui dades valuoses, si les documenta amb més rigor que a l'article publicat a *ER*.

5.2. L'article d'Abel Soler no demostra en absolut la hipòtesi que proposa. Ni el seu ressò en els mitjans de comunicació ni l'acollida institucional la fan més creïble.

5.3. El lloc de naixement d'un autor, sigui Toledo o qualsevol altre, i la terra adoptiva, sigui València o una altra, no tenen *per se* un interès excessiu. Orientar la investigació amb aquesta finalitat només condueix a l'apriorisme i a defectes de mètode.

5.4. *Curial e Güelfa*, sigui qui en sigui l'autor, és el producte d'una cort internacional, la d'Alfons el Magnànim, en la qual confluïren cortesans de molt diversa procedència i de molt diversa cultura, romànica i llatina.

En el fons, que l'anònim autor de la novel·la fos català o valencià, nat a Toledo o a qualsevol altre lloc, no hauria de preocupar gaire. Allò que resulta preocupant és que la filologia esdevingui un instrument al servei del particularisme, amb el desprestigi acadèmic consegüent. Als lectors i estudiosos de la literatura catalana medieval senzillament ens interessa entendre millor *Curial e Güelfa*, una novel·la esplèndida i del tot recomanable: amena, innovadora, intel·ligent i arrelada en una cultura internacional que proporcionà a l'autor un gran respecte per les lletres —la “reverenda lletradura”, en deia— que ara també hauriem de respectar.

OBRES CITADES (*)

- Avenoz, Gemma (2012), “De nou sobre el ms. del *Curial e Güelfa*. Una aproximació codicològica”, dins *Estudis lingüístics i culturals sobre Curial e Güelfa, novel·la cavalleresca anònima del segle XV en llengua catalana*, ed. Antoni Ferrando Francés, 2 vols., (Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins), I, pp. 3-19.
- Badia, Lola (1987), “La segona visió mitològica de Curial: Notes per a una interpretació de l’anònim català del segle XV *Curial e Güelfa*”, *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 14 = *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 6 (Barcelona: Publicacions de l’Abadia de Montserrat), pp. 265-292.
- Badia, Lola (1988), “De la reverenda letradura en el *Curial e Güelfa*”, dins *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella* (Barcelona: Quaderns Crema), pp. 121-144.
- Badia, Lola i Jaume Torró (eds.) (2011), *Curial e Güelfa* (Barcelona: Quaderns Crema).
- Badia, Lola i Jaume Torró (2014), “El *Curial e Güelfa* i el «comun llenguatge català»”, *Cultura Neolatina*, 74, pp. 203-245.
- Badia, Lola i Jaume Torró (2015), “Ambient internacional i cultura de cort al *Curial e Güelfa*: primer suplement a l’edició de Quaderns Crema 2011”, dins *Studia mediaevalia Curt Wittlin dicata = Mediaeval Studies in Honour Curt Wittlin = Estudis medievals en homenatge a Curt Wittlin*, ed. Lola Badia, Emili Casanova i Albert Hauf (Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana), pp. 51-66.
- Balzano, Vincenzo (1942), *La vita di un comune del reame, Castel di Sangro* (Roma: Arte della Stampa).
- BITECA, Bibliografia de textos antics catalans, valencians i balears
<http://bancroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_en.html> [27/3/17]
- Black, Robert (2001), *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy* (Cambridge: Cambridge University Press).
- Cherubini, Francesco (1843), *Vocabolario milanese-italiano*, 4 vols. (Milà: Regia Stamperia, 1839-1843).
- Colapietra, Raffaele (1988), “Il conte camerlengo Innigo d’Avalos, protagonista dell’Umanesimo cortigiano aragonese”, *Napoli nobilissima. Rivista de topografia ed arte napoletana*, 27/III, pp.141-149, i IV, pp. 196-202.
- DCVB: Alcover, Antoni M., i Francesc de B. Moll (1964-1969), *Diccionari català valencià balear*, 10 vols., 2a. ed. (Palma de Mallorca: Moll).

- DECat: Coromines, Joan, et al. (1980-2001), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vols. (Barcelona: Curial – “La Caixa”).
- Di Costanzo, Angelo (1582), *Historia del regno di Napoli* (L’Aquila: Giosepe Cacchio) [amb diverses reimpressions].
<https://archive.org/stream/bub_gb_UgcSbvRLaTMC#page/n403/mode/2up/search/aquino> [27/3/17].
- Dizionario Biografico degli Italiani* (1960–) (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana).
- Espadaler, Anton (1984), *Una reina per a Curial* (Barcelona: Quaderns Crema).
- Ferrando, Antoni (1980), *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians* (València: Institut de Filologia Valenciana).
- Ferrando, Antoni (2013), “Joan Olzina, secretari d’Alfons el Magnànim, autor del *Curial e Güelfa*?”, *Estudis Romànics*, 35, pp. 443-463.
- Ferrer Mallol, Maria Teresa (2011), “Fou Lluís Sescases l’autor de *Curial e Güelfa*? El nord d’Àfrica en la narrativa del segle XV, dins *La novel·la de Martorell i l’Europa del segle XV*, ed. Ricard Bellveser, 2 vols. (València: Institució Alfons el Magnànim), II, pp. 59-142.
- Gambini, Carlo (1850), *Vocabolario pavese-italiano ed italiano-pavese* (Pavia: Fusi).
- Metge, Bernat (2003), *Lo somni*, ed. Lola Badia (Barcelona: Quaderns Crema).
- Psalidi, Enrico (2008), “Appunti per un’ edizione critica della traduzione dell’*Iliade*”, dins *Pubblicare il Valla*, ed. Mariangela Regoliosi (Florència: Polistampa), pp. 421-432.
- Riquer, Martí de (1964), *Història de la Literatura Catalana. Part antiga*, 3 vols. (Barcelona: Ariel).
- Rohlf, Gerhard (1969), *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, 3 vols. (Torí: Einaudi, 1966-1967-1969).
- Roís de Corella, Joan (2001), *Les proses mitològiques de Joan Roís de Corella*, ed. de Josep Lluís Martos (Alacant / Barcelona: Institut Interuniversitari del Filologia Valenciana / Publicacions de l’Abadia de Montserrat).
- Soler, Abel (2015), “El lèxic cortés i cavalleresc en *Curial e Güelfa*: mots patrimonials i interferències culturals”, *Anuario de Estudios Medievales*, 45, pp. 109-142.
- Titone, Fabrizio (2003), “Le città divise: élites urbane e Corona nella Sicilia di Alfonso V”, dins *El món urbà a la Corona d’Aragó del 1137 als decrets de nova planta. VII Congrés d’Història de la Corona d’Aragó* (Barcelona-Lleida, 7-12 de

- setembre del 2000*), ed. Salvador Claramunt (Barcelona: Universitat de Barcelona), vol. 3, pp. 953-970.
- TLIO: Leonardi, Lino (dir.), *Tesoro della Lingua Italiana delle Origini* (Firenze: Consiglio Nazionale delle Ricerche). <<http://tlio.ovi.cnr.it>> [21/03/2017]
- Torre, Alfonso de la (1991), *Visión delectable*, ed. Jorge García López, 2 vols. (Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca).
- Torró [Turró], Jaume, (1991), “Sobre el *Curial*, Virgili i Petrarca”, dins *Miscel·lània Joan Fuster. Estudis de Llengua i Literatura* (València – Barcelona: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l’Abadia de Montserrat), III, pp. 149-169.
- Vulgata: Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam*, ed. Alberto Colunga i Lorenzo Turrado (Madrid: Biblioteca de Autores Cristianos, 1965).
- Waddington, Raymond B. (2002), “Pisanello’s *Paragoni*”, dins *Perspectives on the Renaissance Medal*, ed. Stephen K. Scher (Nova York – Londres: Garland Publishing – The American Numismatic Society), pp. 27-45.
- Zingarelli, Nicola (2001), *Vocabolario della lingua italiana*, 12a ed. (Bologna: Zanichelli).

(*) La llista no inclou les remissions bibliogràfiques desenvolupades a l’article d’Abel Soler, *ER*, 39 (2017): 158-162.

Barcelona, 4 d’abril de 2017